

ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ РОЛІ

Қ.Мұсаева

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Тәрбиелеу үрдісінде негіз болатын нәрсе халықтың ғасырлар сынынан өтіп қалыптасқан ұлттық төлтума қасиеттер мен ізгіліктер. Ал, тәрбиелеу қағидалары ұлттық құндылықтарға сүйену, адамның өз арының, ұрпақтың, тіпті уақыттың алдындағы жауапкершілік сезімін ояту болмақ. Тәрбие – қоғамдық өндірістік және мәдени өмірдің белсенді мүшесін даярлауды мақсат еткен, жеке адамды қалыптастырудың жүйелі үрдісі. Тәрбие «адам болу үшін біз не істеуге тиіспіз?» деген сұрақпен байланысты. Тәрбие тәсілі жеке адамның, тұрақты мінездің, дүниетанымның, қызуқандылықтың белгілі деңгейде дамуына арналған өміршен дәйекті құжат. Ата-ана, қоршаған орта үлгісінен бойға сіңген мінез-құлық халықтық тәрбиенің жемісі. Осы орайда бала тәрбиесінде қазақ отбасының орны ерекше болған. Өйткені, оны қоғамдық тәрбиенің қандай саласы болса да алмастыра алмайды. Отбасының негізі баланы дүниеге әкелумен бірге оған – мәдени әлеуметтік ортаның құндылығын қабылдату, ұрпақтың, ата-бабалардың ақыл – кеңес тәжірибесін бойына сіңіру, қоршаған орта, адамзатқа, өз қоғамына пайдалы етіп тәрбиелеу. Ата – баба тәжірибесі оның өмірдегі беделі, ақыл–кеңесі, ата-ананың өз борышын мүлтіксіз орындауы, бір-бірін құрметтеуі – үлкен тәрбие мектебі.

Бала өмірге келген күннен бастап өзін қоршаған ортаның ықпалына бейімделіп, өмірге бағыт беруші тәрбие мектебінен нәр алады. Аттың жалында, түйенің қомында ержеткен елдің ұлы жас кезінен әжесінің бауырында жатып, ертегі тыңдайды, ата-бабаларының ерлігіне қанығып өседі. Мұндай ортада өсіп тәрбиеленген балада “тез ер жетсем”, “мен де атамдай болып, жауымды жеңсем” деген құлшыныс туады. Демек бала іштей рухтанып дайындалады, психологиялық жағынан пісіп жетіледі. Олай болса, ата-бабасының ерлік жолдары балаға алғашқы өнеге және тәрбие болып саналады. Осы орайда белгілі ғалым А. Қалыбекованың мына бір пікірі орынды: “Генератором и кристаллизатором педагогической “теории” народа является устное народное творчество. ...передававшим от старшего поколения к младшему опыт и знания, ...” [1].

Келесі маңызды тәрбие жас ұрпақтың соғыс өнеріне үйренуі. Жас кезінде нағашысы мінгізген бәсіре тайы арқылы бала бес қаруды менгере отырып соғыс өнеріне үйренері даусыз. «Тұлпар тайдан өседі», демекші ел азаматын ерте баулу қажеттілік болып саналған. Демек, болашақ жауынгерді дайындайтын халықтық ойындар астарында саналы өнегелі тәрбиелер жатыр. Олар жас кезінен ұрпақты нақты моральдық және физикалық ерлік күштерін шынықтыруға бағыттаған.

«Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсін» деп қазақ халқы айтқандай баланың жергекте жатқан кезінен бастап, қоян-қолтық найзаласқанға дейін жалғасатын әскери тәрбиенің орны өзгеше. Қазақ халқының көшпелі өмір тұрмысы әскери демократияға негізделген қоғам еді. Саяси, әлеуметтік, рухани өнегелік бітім – болмыстың үйлестірушісі көшпелі өмір салты болған [2]. Мейлінше аз күш жұмсау арқылы мол өнім алған мал шаруашылығы Л.Гумилевтің

сөзімен айтқанда, “әрі қарай шындауға көнбейтін биікке көтерілді”. Демек, мал шаруашылығымен қатар көшпелі қоғамда ең шындалған нәрсе “адам сапасы” болатын. Олай болса, кез келген өркениетті қоғамның түпкі нәтижесі сол қоғамдағы адам сапасымен анықталып, көшпелілердің қабілет – күші мен ақыл – парасатының өз ара үндесіп кемелденуі жүзеге асады. Көшпелі қоғамның халықтық тәрбиесінде шындалған адам сапасының бір көрінісі бұл қазақ батырларының ерекше рөлі болатын.

Батырлар категориясының мәртебесі, әсіресе көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын әскери – демократиялық қоғамда айтарлықтай жоғары болған [3]. Қазақ қоғамында батырлар – ең алдымен ел қамын ойлайтын ұлт жанды патриот және халықтың ар-намысы, ожданы болды. Осыған байланысты әр халықтың өзіндік яғни европа халықтарында рыцарлық ал қазақ халқында батырлық дәстүр қалыптасты. Мұны біз европаның батырлық жыры «Роланд туралы жыр» ал, қазақ халқында «Қобыланды батыр» сияқты жырларынан көреміз. Әсілінде, эпикалық жанрдың жас ұрпақ үшін тарихи танымдық, әрі тәрбиелік маңызы зор. Батырлар жырының тарихи мәні көне ғасырлар қойнауынан сыр шертіп, жас ұрпақты халқымыздың ежелгі өткен өмірмен таныстырады. Жас жеткіншек тарихты білуге ынтасы оянады, көне замандағы қалыптасқан салт-сана, әдет-ғұрыпқа негізделген оқиғалардан танымдық мағлұмат алады. Және де адамды Отан сүйгіштікке, адалдыққа, әділеттілікке, парасаттылыққа тәрбиелейді. Сондай-ақ, қазақ жырларының құндылығы сол, белгілі бір жайтты немесе кейіпкерді суреттеумен қатар, оның бойында сол заманның көрінісі де айқын аңғарылады.

Қазақ халқының батырлық дәстүрі сонау хун дәуіріндегі қолбасшы Мөде шаныюйдан бастау алады. Мысалы, ата-баба дәстүрімен тәрбиеленген Мөдеден көрші елдің билеушісі хун елінің жүйрік тұлпарын, сұлу әйелін астамшылықпен сұратқан кезде өз елінің қамын, жауынгерлерінің амандығын ойлаған ол сұрағанын қиналмай беріп жібереді. Ал, кейінен екі ел арасында жатқан жерді сұратқанда: «Жер мемлекет негізі!», оны жауға беру ата-баба әруағын қорлау деп санап, қарсы соғыс ашады [4]. Хундардың ең негізгі кәсібі әскери жауынгерлік өнер болатын. Олар өздерінің ұрпақтарын, ер жүрек, алғыр, епті болуға тәрбиеледі [5].

Мұндай ерлік дәстүрі Түркі қағанаты дәуірінде, Алтын орда, Ақ орда және қазақ хандықтары дәуірінде жалғасын тапты. Соңғы батырлық жалғасу 1941-1945 жылдар аралығындағы Ұлы Отан соғысы кезінде ерлігімен даңқты болған Бауыржан Момышұлы бейнесінен ерекше көрініс тапты. Қазақтың батырлық дәстүрінің Бауыржан Момышұлынан өз жалғасын табуы оның қазақы болмысынан яғни ұлт жандылығынан, тілді қадірлеуінен, халқымыздың салт-дәстүрін құрметтеуінен туындаған.

Айталық, 1936 жылдан бастап 1945 жылғы соғыс аяқталғанға дейінгі қазақ батырлары сияқты атқа мініп, қылыш асынып және батырларға тән мінез-құлық танытуы оның ерекше болмысы еді. Соғыс кезінде генерал Чистяков қылыш асынып, ақбоз атқа мінген Бауыржан Момышұлына: «Сіз қазір Багратионға да, Чапаевқа да ұқсайсыз - деді» «Жоқ, жолдас генерал дедім мен күлместен, жымимастан түсімді суыққа салып. Мен тек Момышұлына ғана ұқсаймын» [6] Осы жерде Б.Момышұлының – «Мен тек өзіме ғана ұқсаймын» - деп айтуы, қазақтан шыққан қолбасшының грузин Багратионға да, әйгілі, В.Чапаевқа да ұқсағысы келмейтіндігі оның тек қана қазақ батырларына ұқсауы, қазақы болмысының жарқын көрінісі. Бауыржан Момышұлы ұлттық дәстүрді жастардың қанына сіңіруде мақал-мәтелдердің, батырлар жырының, терме толғаулардың тәлімдік мәніне ерекше мән берген. Сүйтіп, тәрбие адам бойына жақсы мінез-құлық қалыптастырып, тәрбиелеудегі мақсат-саналықты жүзеге асырады [7].

Көшпелі жауынгер халықтың ұрпағы болғандықтан ол, артиллерист бола жүріп, кавалеристер сияқты ат құлағында ойнап, қылышпен шабудың шебері болды. Генотипінде, яғни қанында бар батырлық қасиет, халықтық дәстүр оны артиллеристен еріксіз шабандозға айналдырып, кавалерист етіп шығарды.

Жылқы таңдауда қателеспейтін көшпелі халықтың ұрпағы ретінде астындағы атын да Қобыланды батырдың Тайбурылына теңеп, қазақ батырларын олар мінген тұлпарларға ұқсатып соларға сиынған. «Атаң Тайбурыл Қазан қаласын айнала қоршаған жеті қабат ордан секіріп еді Атаң тартқан ат болсаң ырғы, айналайын деп Ақбоздың бүйіріне шпорды сонда салдым. Ақбоз

ор қояндай ырғып, олардың ар жағына барып дік ете түсті. «Атаңнан айналайын, жануар!» деп, Ақбозды жалынан бір қағып қалдым. ...» [8]. Демек, ол өзін қазақ батырларының ұрпағы санап, кешегі батырлық дәстүрдің жалғастырушысы болған. Кезінде, жылқы малын ұрлап қолға түскен ұрыға Төле би мынандай билік айтқан екен: үш аяғына шідер салынған жылқыны ұрыға айдатқан да жылқы аяғындағы шідерді үзе алмай тұрып қалған. Кейіннен екі аяғына шідер салып айдатқан кезде жылқы жіпті үзіп жүріп кеткен. Осы амалдан кейін Төле би ұрыға үш жылқы айып салған. Себебі, жылқы ердің қанаты болса, ал, ер елдің қорғаны емес пе. Және де осы ғұрыпта үш жүздің бірлігі де өз көрінісін тапқан. Демек, жеке тұлғаның қалыптасуында дәстүрлі құқықтық тәрбиенің өзіндік маңызы бар. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ жылқы малын мәпелеп күтіп баптаған. Сонау ықылым заманда өмір сүрген сак тайпаларында жылқы малы культ болып саналғаны бар. Тіпті қазақ өз баласын «құлыным», «ботам» деп еркелетуі осының көрінісі.

Ата-баба рухы адам бойында кездесетін ерік, жігер, қайрат секілді қасиеттердің көрінісі. Қазақ халқында бітімі бөлек мұндай өзгеше адамдарды ерекше яғни «жүрегінің түгі бар», «арқалы батыр», «аруақты жігіт» тағы басқа атаулармен дәріптеген. Ұлы жүз ішінде Шапырашты аталатын тайпаның туында қасқырдың басы бейнеленетін.

Мысалы, Жетісудің арқалы ақыны Сүйінбайдың:

«Бөрі басы-ұраным,
Бөрілі менің байрағым,
Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым» - деп жырлауы бөрінің күші жебеп жүретін батырларды айтқан. Мысалы, Шапыраштыдан шыққан Сұраншы батырдың найзасының сабында рух беруші қасқыр басының бейнесі болған. Ал, қазақтың әдептілік тәрбиесінде мұндай ерекше қасиетке ие жас балаларды қатты сөйлемей, арқасынан ұруға қатан тиым салынған.

«Жаны жақсы ағаның,
Етегін баспа, жолын қу.
Болайын деген баланың,

Бетін қақпа, белін бу» -деген біздің халық қашан да баланың өзгеше қасиетін жас кезінде-ақ байқаған. Осындағы «белін» бу деген сөз тіркесінде бел сөзі көне түркі Орхон-Енисей жазуларында тасқа қашалып, оның мағынасына «ел» «тірек» деп аударылған. Сондай-ақ, «болатын бала он үште баспын дейді, болмайтын бала жиырмасында жаспын» деген сияқты мақалдар баланы тәрбиелеудің ұлттық негізі деп санауға болады.

Кешегі қазақ өмірінде үлкен мән берілген дәстүрлі ұғымдардың бірі - бата алу. Ол үшін ел арасында игі жақсыларды арнайы іздеп барып, олардың батасын алу. «Баталы ер арымас», «батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді» деген халық мәтелдерінің астарында осындай ой пікірлер айтылған. Әсіресе, батырлар үшін «жорық батасы», «жекпе-жек батасы» сияқты баталардың маңызы зор. Жекпе-жек батасын ұрыс алдында хан немесе қолбасшы берген. Өйткені, қазақтың дәстүрлі қоғамында хандардың, билердің, батырлардың әлеуметтік статусы жоғары болған.

Әрбір этностың өзіндік ішкі құрылымы және өзіндік қайталанбас қасиет - бітімі болады. Осы тұрғыда этникалық категория ретінде «халық» – ру, тайпа, ұлт сияқты тарихи қалыптасқан адамдар бірлестігі. Олай болса, кең мағынасында «халықтық тәрбие», ал жеке ұлттық шеңберіндегі «ұлттық тәрбие» өз кезегінде ұлттық мінезі мен санасы бар және дүниетанымы ұлттық сипаттағы жеке тұлғаны қалыптастырады.

Демек, қазақтың дәстүрлі дүниетанымы қалыптастырған халықтық тәрбие, өз кезегінде қазақ халқы өмір сүрген көшпелі қауымдық тәртіптің аксиомасы!

Қатты тәртіп көрсе бала күнінде,
Өнерімен қуантады түбінде.
Бала нені білсе жастан, ұядан-

Өле-өлгенше соны таныр қиядан –деп ортағасырлық ғұлама Жүсіп Баласағұн айтқандай халықтық дәстүрлі тәрбиенің шындалған мұрасының маңызы зор. Олай болса, халықтық тәрбиенің негізгі нысаны жігерлі де, қайратты азамат баулу, сол азаматтың өз жұртының өркендеп-өсіп, көркеюі жолында жан қиярлықпен қайрат жұмсауына саяды:

«Ердің баласы -

Елдің панасы!»

«Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе, онан зор ұлтқа бар ма ырыс» деп ұлы ағартушы қайраткер Ахмет Байтұрсынов «Г.Н.Потанинге деген» өлеңінде жазғаны бар еді.

Әдебиет

- 1 Қалыбекова А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики казахов.- Алматы, 2005.- С.29.
- 2 Сейдімбеков А. Соңар. –Алматы, 1989.- 21б.
- 3 Әлібек С.Н. Бауыржан Момышұлы – қазақтың қаһармандық дәстүрінің жалғасы// Мәдени мұра: халықтық тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары.- Алматы, 2005.
- 4 Бичурин Н.Я. / Иакинф/Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы 1998г. -С.48.
- 5 Гумилев Л.Н. Хұндар. –Алматы, 1998. -90-91 б.
- 6 Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. –Алматы, 2003. - 30 б.
- 7 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз.- Алматы, 1978. - 183 б.
- 8 Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы.- Алматы, 2003.- 236 б.
- 9 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз.- Алматы, 1978. -164 б.

Резюме

В этой статье рассматривается роль народного воспитания в формировании беззаветной любви к Родине, т.е. патриотизма.

Summary

This article is about the role of national upbringing in foundation of love to Motherland. In this article was regarded the sense of patriotism in young generation.